

Вступ

Як гадаєте, коли закінчилася Друга світова війна? У серпні 1945 року, після капітуляції Японії? Залежить як подивитися. Якщо закінченням війни вважати здобуття «свободи» країнами, що постраждали від нацистської окупації, тоді для мільйонів людей по-справжньому війна завершилася лише після падіння комунізму, а це кінець 1980-х — початок 1990-х.

Улітку 1945 року народи Польщі, Балтії та частини Східної Європи перейшли з-під влади одного тирана під владу іншого. Саме для того, щоб вказати на цей неприємний факт, у 2005 році президенти Естонії та Литви відмовилися приїхати до Москви на «святкування» шістдесятої річниці «закінчення війни» в Європі.

Як сталася така несправедливість? Саме в цьому полягає одне з основних питань, на які намагається відповісти ця книжка. Можливість розповісти цю історію з'явилася лише після падіння комуністичної системи. І причина не тільки в тому, що близько сотні свідків, з якими я спілкувався в Радянському Союзі та Східній Європі, за комуністичної влади не могли говорити відверто, а й у тому, що тільки нещодавно відкрили доступ до найважливіших архівних матеріалів, які радянські уряди один за одним щосили намагалися приховувати. Ці документи дали змогу розповісти «закулісну» історію відносин Заходу зі Сталіним. Завдяки всьому цьому, я сподіваюся, книжка відкриє читачеві багато нового.

Мені пощастило: розпад Східного блоку дав можливість узятися за цю роботу. Звісно, коли в 1970-х роках я вивчав історію Другої світової війни в школі, передбачити такий розвиток подій було неможливо. Тоді мій учитель історії обходив складні моральні й політичні питання участі Радянського Союзу у війні, здебільшого просто ігноруючи їх^{1*}. У ті часи, у розпал Холодної війни, більшість людей поводитися з важкою спадщиною відносин Заходу зі Сталіним саме так. У центрі уваги був героїзм західних союзників — Дюнкерк, битва за Британію та «День Д». Звісно, про все це не можна забувати. Однак історія ними не обмежується.

До падіння комунізму роль Радянського Союзу в Другій світовій війні переважно не отримувала належного місця в нашій культурі, адже це було простіше, ніж визнати низку прикрих фактів. Скажімо, чи справді Британія причетна до жахливої долі, що спіткала 1945 року Польщу, ту саму країну, яку британці підписалися захищати й через яку вступили у війну? Особливо з огляду на те, що нам говорили, ніби це була війна проти тиранії? Якщо ж ми дійсно почнемо ставити собі важкі запитання (а ми маємо це робити), нам потрібно запитати себе про деякі найнезручніші речі. Чи можна звинувачувати когось на Заході в тому, що трапилося наприкінці війни? Як щодо видатних героїв британської та американської історії — Вінстона Черчилля і Франкліна Рузвельта?

Парадокс у тому, що найкращий спосіб знайти відповідь на всі ці запитання — зосередити увагу на декому зовсім іншому — на Йосипові Сталіні. По суті, у цій книжці йдеться про взаємодію між керівниками різних країн, однак саме Сталін посідає в ній чільне місце. До того ж, ставлення радянського вождя до війни можна по-справжньому зрозуміти через вивчення його

* Бібліографічні посилання до цієї книжки подано на сайті видавництва: https://laboratoria.pro/files/files_to_download/1667395320-reesworldwarii60x90prim.pdf. У кінці книжки зацікавлений читач знайде куар-код, який на них веде.

поведінки безпосередньо перед тим, як він уклав коаліцію із Заходом.

Період із 1939 по 1941 рік, коли підписали нацистсько-радянський пакт, здебільшого не отримував належної уваги з боку громадськості. Звісно, його обходили увагою і в післявоєнному Радянському Союзі. Пригадую, як запитав одного росіянина після падіння Берлінського муру: «Що вам розповідали про нацистсько-радянський пакт у школі за радянських часів? Адже цю складну частину історії було важко пояснити?». У відповідь росіянин посміхнувся. «Зовсім ні, — сказав він. — Тут не було нічого складного. Розумієте, про сам факт існування пакту Молотова—Ріббентропа я дізнався лише в 90-х роках, після розпаду Радянського Союзу».

Стосунки Сталіна з нацистами вкрай важливі для розуміння того, якою людиною він був, адже принаймні на початковому етапі формування цих взаємин диктатор чудово з ними ладнав. Між радянськими комуністами й німецькими нацистами було багато спільного — звісно, не з ідеологічного, а з практичного погляду. Обидві сторони надавали перевагу грубій силі. Обидві зневажали цінності, що їх люди на кшталт Франкліна Рузвельта вважали найважливішими, як-от свободу слова й верховенство права. Як наслідок, — і ми побачимо це вже під час першої зустрічі зі Сталіним у цій книжці, — радянський вождь навіть оком не змигнув, розтинаючи Європу на шматки спільно з міністром закордонних справ нацистської Німеччини Йоахімом фон Ріббентропом. Сталіну так і не вдалося досягти подібного рівня взаємного інтересу й порозуміння на жодному етапі його стосунків із Черчиллем і Рузвельтом.

Важливо також простежити за тим, як Радянський Союз здійснював окупацію сходу Польщі з 1939 по 1941 рік. Беззаконня, що чинили наприкінці війни в різних куточках окупованої Східної Європи (тортури, безпідставні арешти, депортації, фіктивні вибори та вбивства), багато в чому нагадувало дії радянської влади на сході Польщі. Окупація Східної Польщі

Радянським Союзом на початку війни яскраво засвідчує — сутність сталінізму була очевидною із самого початку.

Отже, річ не в тому, що Черчилль і Рузвельт не знали, з яким режимом мають справу. Жоден із них не був у захваті від вимушеного союзу зі Сталіним після вторгнення Німеччини до СРСР у червні 1941 року. Черчилль вважав це чимось на кшталт «угоди з дияволом», а Рузвельт був обережним у своїй першій заяві після нацистського вторгнення та засудив Радянський Союз за попередні злочинні дії, хоча влітку 1941 року Сполучені Штати ще офіційно дотримувалися нейтральної позиції.

У цій книжці йдеться про те, як британці й американці перейшли від виправданого скептицизму стосовно Сталіна до щирих заяв про те, що він «бажає світові добра» та поводить ся «помірковано й розсудливо», відразу після Ялтинської конференції 1945 року. Аби усвідомити, чому Черчилль і Рузвельт змінили публічну риторику щодо Сталіна й Радянського Союзу, потрібно не лише зрозуміти серйозні геополітичні питання, поставлені на карту протягом війни (й те, як боротьба Радянського Союзу проти нацистів вплинула на Захід), а й зазирнути у царину особистісних рис. Обидва — і Черчилль, і Рузвельт — мали величезне еґо й любили бути в центрі уваги. Їм обом подобався звук власного голосу. Сталін мав зовсім іншу вдачу. Він був спостерігачем, агресивним слухачем.

Недарма правильно визначити здібності Сталіна змогли лише двоє британських діячів неабиякого розуму — постійний секретар міністерства закордонних справ сер Александр Кадоган і начальник імперського генерального штабу лорд Аланбрук. Вони бачили в ньому не політика, який грає на публіку, купаючись у власній риторичі, а радше бюрократа — практичного чиновника, котрий уміє домогтися свого. Кадоган відверто зазначив у своєму ялтинському щоденнику: «Мушу визнати, що Дядечко Джо [Сталін] серед цих трьох справляє найсильніше враження. Він дуже спокійний і стриманий. Президент говорив збуджено, прем'єр-міністр галасував, а от Джо просто сидів,

спостерігаючи за ними, і здавалося, отримував неабияку втіху. Беручи участь у розмові, він ніколи не вживав зайвих слів і говорив лише по суті»².

Фельдмаршал лорд Аланбрук був «дуже високої думки про його [Сталінові] здібності, силу характеру і проникливість»³. Зокрема, його вразило те, що Сталін «продемонстрував дивовижні знання технічних аспектів залізничного транспорту»⁴. Ніхто й ніколи не міг би сказати, що Черчилль чи Рузвельт, найвидатніші з видатних політиків, мають «дивовижні знання технічних аспектів залізничного транспорту». Саме Аланбрук із самого початку помітив те, що стало згодом основною причиною проблеми в стосунках між Сталіним і Черчиллем наприкінці війни: «Сталін — реаліст у повному розумінні цього слова, — писав він у своєму щоденнику. — Для нього мають значення лише факти... [Черчилль] апелював до почуттів Сталіна, яких, на мою думку, у нього взагалі немає»⁵.

Як сказав один історик, наприкінці війни західні керівники «мали справу не з нормальним, звичайним, типовим державним діячем, главою уряду. Натомість вони зіткнулися з психічно неврівноваженим, однак цілком дієздатним і надзвичайно розумним диктатором, який проектував свою особистість не лише на тих, хто його оточував, а й на весь народ, у такий спосіб переробивши його, з катастрофічними наслідками, за своєю подобою»⁶.

Одна з проблем полягала в тому, що на особистому рівні Сталін дуже відрізнявся від образу Сталіна-тирана. Ентоні Іден, один із перших західних політиків, котрий спілкувався зі Сталіним у Москві під час війни, після повернення згадував, як він щосили намагався уявити, як із радянського вождя «крапає кров його супротивників і ворогів, однак такий образ йому чомусь не пасував»⁷.

Проте Рузвельт і Черчилль були досвідченими політиками, тож помилково вважати, що Сталін просто пошив їх у дурні. Ні, історія розгорталася дещо цікавіше та значно складніше.

Рузвельт і Черчилль прагнули виграти війну найменшою ціною для своїх країн — як у людському, так і у фінансовому плані. Тримати Сталіна «на своєму боці», особливо протягом кількох років напередодні «Дня Д», коли в Радянському Союзі вважали, що воюють майже самотужки, — це була важка справа, яка, за словами Рузвельта, вимагала «уважного підходу». Саме тому за зачиненими дверима західні керівники вважали за необхідне йти на важкі політичні компроміси. Один із цих компромісів полягав у тому, щоб заохочувати пропаганду, яка ідеалізувала радянського вождя. Інший вимагав навмисного приховування матеріалів, що розповідали правду про Сталіна та справжню сутність радянського режиму. Водночас західні керівники цілком могли дійти висновку, що заради зручності мають «порушити нормальну й здорову сутність» своїх «інтелектуальних і моральних суджень», за відомим висловлюванням одного британського дипломата вищого рангу⁸.

Утім, це не просто історія про «закони ієрархії» та аналіз ментальності й переконань панівної верхівки. Я із самого початку відчував, що важливо також показати, як рішення, що їх ухвалювали за лаштунками великої політики Сталін і західні союзники, впливали на звичайних людей. Саме тому під час написання цієї книжки я подорожував колишнім Радянським Союзом та Східною Європою, що була під його пануванням, і просив тих, хто пережив ці часи важких випробувань, розповісти свою історію.

Робота над книгою була для мене дивним і часом емоційним досвідом. До того ж, усе це здавалося, принаймні мені, напрочуд новим і актуальним. Найгостріше я відчув це, стоячи на обсаженій деревами площі біля оперного театру у Львові. На початку ХХ століття це вишукане місто входило до складу Австро-Угорської імперії, після Першої світової війни стало частиною Польщі, у період з 1939 по 1941 рік було в складі Радянського Союзу. Згодом воно належало нацистській імперії, а потім знову увійшло до Радянського Союзу, поки в 1991 році, зрештою, не

стало частиною незалежної України. У різні часи це місто мало різні назви, як-от Лемберг, Львов, Львув і Львів. Там я не зустрів жодної категорії мешканців, котрі в той чи інший час не постраждали б через те, хто вони є. Католики чи юдеї, українці, росіяни чи поляки — усі вони так чи інакше зазнали переслідувань. Звісно, саме нацисти проводили в місті найганебнішу й найкривавішу політику переслідування євреїв, однак зазвичай ми забуваємо, що багато неєвреїв постраждали через величезні зміни й потрясіння в цій частині Центральної Європи.

Мені пощастило зустрітися з цими свідками історії, особливо з урахуванням того, що невдовзі не залишиться нікого з тих, хто пережив війну. Я провів з цими ветеранами з колишнього Радянського Союзу й Східного блоку так багато часу, що мене переповнювало відчуття важливості того, щоб розповісти їхню історію як невід'ємну частину нашої власної історії. Наші народи разом воювали в цій війні. І найменше, що ми можемо зробити для них, та й для самих себе, — це розкрити правду та усвідомити її наслідки.

Лоренс Ріс

Лондон, травень 2008 року